

СИСТЕМАТА НА ВИШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ – ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Елеонора Минева-Димитрова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
Катедра „Математика и статистика“

Резюме: В настоящата разработка се прави опит за детайлно представяне на организационно-икономическите проблеми в образователната система на България чрез критичен анализ на одобрените и действащи в момента стратегии и реформи съобразно изискванията на ЕС. Разгледани са основните моменти по отношение на недостатъците в системата, както и основните цели и план за изпълнение, заложен в „Националната програма за развитие: България 2020“ и „Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014–2020 г.“

Ключови думи: развитие на висшето образование, статистика на образованието, висше образование, показатели за характеризиране на висшето образование, национални нормативни документи.

JEL: C81, I21, I23.

THE HIGHER EDUCATION SYSTEM IN BULGARIA – PROBLEMS AND CHALLENGES

Eleonora Mineva – Dimitrova
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov
The Department of Mathematics and Statistics

Abstract: This paper is an attempt for a detailed presentation of the organizational and economic problems in the educational system of Bulgaria through a critical analysis of the approved and effective strategies and reforms in compliance to the EU requirements. The main issues reviewed concern the disadvantages of the system as well the basic objectives and action plan, envisaged in the „National program for development: Bulgaria 2020“ and the „Strategy for development of higher education in Republic of Bulgaria for the period of 2014-2020.“

Keywords: development for higher education, statistics of educational system, higher education, indexes for characterizing of higher education, national normative documents.

JEL: C81, I21, I23.

Образованието като своеобразен инструмент за усъвършенстване на личността и индикатор за напредъка на обществото е една от сферите с постоянни приоритетни цели за модернизация. Процесът на възпитание и обучение в интерес на човека, обществото и държавата, включващ съхранението и трансферирането на знанията за бъдещите поколения, се явява

един от основните фактори за икономически и социален прогрес. Под висше образование се разбира получаването на определена образователно-квалификационна степен, научно звание, диплома или свидетелство за завършено образование след завършване на средно образование (Закон за висшето образование, 1995). В образователната система в България са извършвани редица реформи, свързани с изменения в структурата и организацията на учебния процес, степените на образование, финансирането, акредитацията и т.н.

В настоящата разработка се анализират ефективността и резултативността от изпълнението на реформите в областта на висшето образование. Именно ясното маркиране на резултатите от тези реформи обуславя успешността и полезността за обществото като цяло на бъдещите реформи в сферата на образованието и в частност на висшето образование.

Целта на настоящата статия е да се изведат на преден план основните организационно-икономически проблеми в системата на висшето образование на база приложените на национално ниво стратегии и реформи. За да се определи степента на важност и необходимостта от предприемането на радикални и навременни действия по отстраняването им, е извършен анализ на настъпилите изменения на някои от основните показатели, характеризиращи структурата на образователна система в България за последното десетилетие.

За постигането на формулираната цел последователно се решават следните конкретни **задачи**:

- аргументирано обосноваване и дефиниране на основните проблеми в областта на висшето образование;
- критичен преглед на предприетите мерки за постигане на европейските стандарти в областта на висшето образование, заложен в „Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014–2020 г.“
- определяне степента на изпълнение на плана за действие, заложен в „Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014–2020 г.“;
- анализ на системата на висшето образование в България чрез някои основни показатели за изследване на нейното състояние, структура, динамика и тенденции на развитие;
- систематизиране на обобщени изводи за състоянието и тенденциите по отношение на реформите в образователна система на България.

За последните две десетилетия провежданите частични и рационализирани реформи в системата на образованието наред с предприетите икономически и организационни мерки са подчинени на общата идея, че

образователната система в България се нуждае от навременна модернизация и интернационализация. Способите за постигането на практическа реализация на тази цел са заложили в редица документи както на европейско, така и на национално ниво. За последното десетилетие в България са разработени и приложени редица национални програми и стратегии. За представянето и анализирането на основните проблеми, свързани с осъществяване на дейността на българските висши учебни заведения, е необходимо да се направи сериозен и обстоен преглед, от една страна – на стратегиите и политиките в сферата на висшето образование, а от друга – диагностициране на нейното състояние като основа за провеждането на аргументирани реформи.

Най-значимата реформа в сферата на висшето образование след 1989 г. е осъществена с подписаната на 25 май 1998 г. в Париж съвместна декларация за хармонизиране структурата на европейската система за висше образование. Основните цели, които трябваше да бъдат постигнати до 2010 г., са приемане на системи с лесно разбираеми и съпоставими образователни степени, въвеждане на двуцикълна система на обучение, изграждане на кредитна система, стимулиране на мобилността чрез преодоляване на пречките за нейното осъществяване, насърчаване на европейското сътрудничество в областта на осигуряване на качеството и промотиране на европейските измерения във висшето образование. В публикувания доклад за изпълнението на Болонския процес ясно са описани степента на изпълнение на поставените цели и бариерите за тяхното цялостно достигане (Европейското пространство за висше образование през 2012 г.: Болонският процес, 2012). Най-общо тези пречки са обвързани с процеси, които няма как да бъдат пренебрегнати и предотвратени, а именно условията на криза, в резултат от която се наблюдава цялостен спад в публичните разходи за висше образование.

Предложените и действащи в момента програми и стратегии в сферата на образованието в България са:

- Национална програма за реформи на Р България;
- Национална програма за развитие: България 2020;
- Национална стратегия за развитие на научните изследвания-2020;
- Иновационна стратегия за интелигентна специализация.

Основните задачи, поставени в изпълнение на „Национална програма за развитие: България 2020“, свързани с подобряване на достъпа и повишаване качеството на образованието и обучението и качествените характеристики на работната сила, са:

- 1) Осигуряване на достъпно и качествено образование за развитие на личността чрез осъвременяване на системата на образование и осигуряване на нейната адаптивност спрямо потребностите на пазара на труда.
- 2) Подобряване на качествените характеристики на работната сила.

- 3) Повишаване качеството и ефективността на научните изследвания.
- 4) Повишаване качеството и ефективността на здравните услуги.
- 5) Развитие на културата и изкуствата, културните и творческите индустрии, разширяване на достъпа до изкуство и повишаване на културата на населението.
- 6) Развитие на спорта и повишаване на физическата култура на населението (Национална програма за развитие: България 2020, 2014).

Разработената и приета впоследствие „Стратегия за развитие на висшето образование в Република България“ ясно дефинира и разграничава основните проблеми в системата, поставени и като приоритетни цели. Нарастващата потребност от все по-квалифицирани кадри, провокирана от високите темпове на научното и технологично развитие, осигури по-широк достъп до висше образование, което доведе до значимо увеличаване броя на студентите. Като главна задача на съвременната държавна политика се посочва необходимостта от осигуряване на равен достъп до образование за някои социални групи и повишаване дела на завършилите висше образование между хората в трудоспособна възраст.

Резултатите от изчислените количествени показатели, разкриващи сериозни вътрешни диспропорции в системата и растящи несъответствия с достигнатата степен на развитие средно за ЕС, са: незадоволителен дял на завършилите ВО (общо 26,9% от населението на възраст 30 до 34 години), нарастващите предпочитания на младите хора за получаване на образование извън страната и драстично разминаване между профила на подготвяните специалисти във висшите училища и реалното търсене на пазара на труда (Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014–2020 г., 2014).

Според „Стратегията за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014–2020 г.“ основните проблеми, породени от същественото разминаване между структурата и профила на завършилите студенти и динамиката на пазара на труда в България и ЕС, се свеждат до:

- Сериозен недостиг на кадри в областта на инженерно-техническите, природните и педагогическите науки.
- Изоставане в обучението по нови професии, необходими за зелената икономика, високотехнологичните и иновационните дейности.
- Технологично изоставане в сферата на услугите и производството.
- Несъответствие между очакваните компетентности и реално проявените в практиката.

С проучването на редица разработки можем да обобщим, че от гледна точка на отделното висше учебно заведение проблемите във висшето образование се делят на вътрешноинституционални и външнополитически. Към първата група проблеми в системата на висшето образование се отнасят въпросите, свързани с големия прием на студенти, сниженото качество на образование, продиктувано от ниското заплащане на научно-

преподавателския състав и т.н. Външнополитическите фактори включват въпросите, обвързани с финансирането и акредитацията на висшите училища, релацията висше образование – пазар на труда, неяснотата на нормативната база, провокирана от стремежа за постигането на изчерпателност и т.н. Необходимо е да обърнем внимание и да подчертаем, че между всеки един от тези проблеми са налице връзки, които ще изясним в настоящата разработка. Отсъствието на близост между висшето образование и потребностите на бизнеса и на публичните институции често поставя под съмнение полезността на образованието, качеството на образователните програми и начина на усвояването им.

В „Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014–2020 г.“ се утвърждава ролята на висшите училища като институции за учене през целия живот, както и по-нататъшно обучение в системата на висшето образование, хармонизиране на предлаганите от висшите училища програми с търсените на пазара на труда квалификации. Основните предизвикателства, свързани най-вече с осигуряване на повече и по-разнообразни възможности за учене през целия живот във Висшите училища (ВУ) са, както следва:

- 1) Не се предлагат достатъчно възможности и разнообразни форми на учене през целия живот.
- 2) Липсват връзки между ВУ и бизнеса за нуждите на пазара на труда и за съдържанието на обучението.
- 3) Слабо развитие на електронните форми за дистанционно обучение.

В стремежа си да се превърне в най-динамичната и конкурентна икономика в света, Европейският съюз полага основите на икономика, основана на знанието, чиито опорни точки са съсредоточени върху човешкия капитал, научноизследователската дейност и иновации (Европейска комисия, 2011). Като възприемаме образованието и науката като инструменти за икономически растеж, темата за предизвикателствата и възможностите, пред които е изправена системата на висшето образование, придобива обществена значимост.

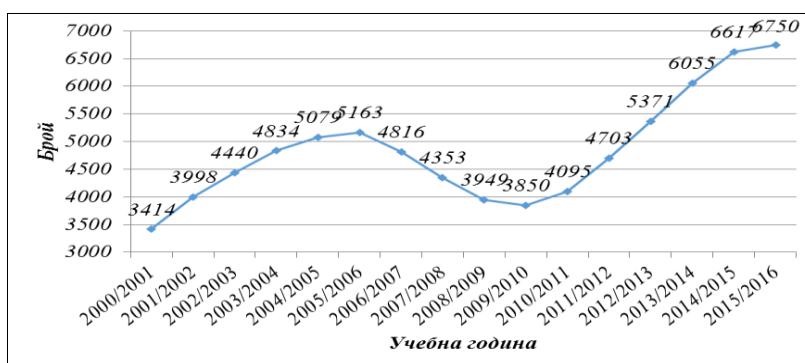
В подкрепа на впечатленията от теоретичния преглед на основните нормативни документи за развитието на висшето образование в България е извършен кратък анализ на някои от по-важните показатели, в т.ч. „брой записани студенти в отделните нива на висшето образование“, „съотношение между броя на обучаваните студенти и брой на преподавателите, осигуряващи процеса на обучение“, „дял на завършилите висше образование сред хората на възраст 30–34 години“, размер на финансовите средства за висше образование и научни изследвания като дял от БВП, разкриващи тенденция към реализиране на плановите цели, заложили в Стратегията за развитие на висшето образование. За последното десетилетие е налице

значително увеличение на броя на обучаващите се студенти в образователно-квалификационните степени, като за учебната 2015/2016 година общият им брой е 259 957 души. В сравнение с учебната 2005/2006 година техният брой се е увеличил с 21 656 души или с 8,33% въпреки значителният спад в дела им за последните пет години (с около 8,16%). Последствията от прогресивно нарастващия брой на студентите във висшите учебни заведения поражда опасност от влошаване на качеството, следователно за гарантиране на образователното качество е необходимо да се държи сметка за комплекса от принципи и начини на действие.

Фигура 1. Студенти, обучаващи се в ОКС „професионален бакалавър“, „бакалавър“ и „магистър“ за периода 2000–2015 г.

Идентична е ситуацията с броя на обучаващите се в ОНС „доктор“, където се наблюдава увеличение за периода 2005–2015 година с 1 587 души или с 23,51%. През периода 2006–2009 година се отбелязва равномерен спад в размер на 966 души, докато през периода 2010–2015 година се регистрира значително нарастване в размер на 2 655 души.

Фигура 2. Студенти, обучаващи се в образователна и научна степен „доктор“

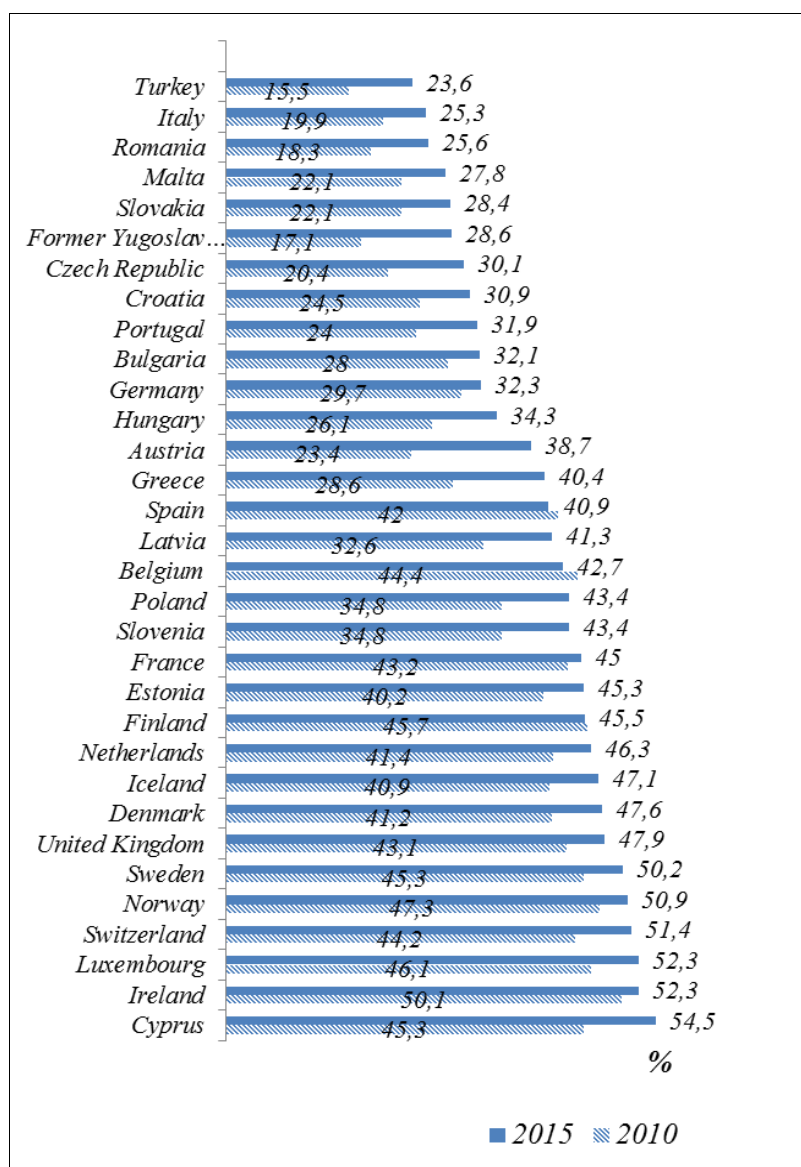
Един от важните показатели, обвързан с качествено равнище на учебния процес, е съотношението между броя на обучаваните студенти и съответно броя на преподавателите, осигуряващи процеса на обучение (Борисов, 2014). Необходимостта от събиране и анализ на международно сравними данни лежи в основата за създаването на класификатора, позволяващ организиране на образователните програми и съответните организационни нива в областта на образованието. През учебната 2015/16 година в сравнение с 2010/11 година броят на записаните учащи по Международна стандартна класификация на образованието (МСКО) на нива 6,7 и 8, насочени към обучение за придобиването не само на академично образование, но и на задължително професионално образование бележат увеличение с 6,96%, като за същия този период броят на преподавателския състав е регистрирал спад с около 0,76%.

Фигура 3. Записани учащи по МСКО-6, 7, 8 и брой преподаватели по МСКО-6, 7

Втората приоритетна цел, заложена в стратегия Европа 2020, е насочена към повишаване дела на завършилите висше образование сред хората на възраст 30–34 години до най-малко 40%. Според данните, предоставяни от Евростат за процента на образователните постижения на лицата, попадащи във възрастовата група 30–34 години (фиг.4), можем да направим следните обобщаващи изводи:

- Най-значително повишение в дела на завършилите висше образование на възраст 30–34 години през 2015 г. спрямо 2010 година се наблюдава в Литва (13,8 процентни пункта) и Гърция (11,8 процентни пункта).
- От общо 33 държави в тази група България се нарежда на 26-та позиция с повишение от едва 4,1 процентни пункта.
- Безрезултатни се очертават мерките, предприети в тази насока за страни като Финландия, Испания и Белгия, където е налице понижение на дела, съответно с 0,2; 1,1 и 1,7 процентни пункта.

Фигура 4. Дял на завършилите висше образование от възрастова група 30–34 години за 2010 и 2015 година¹

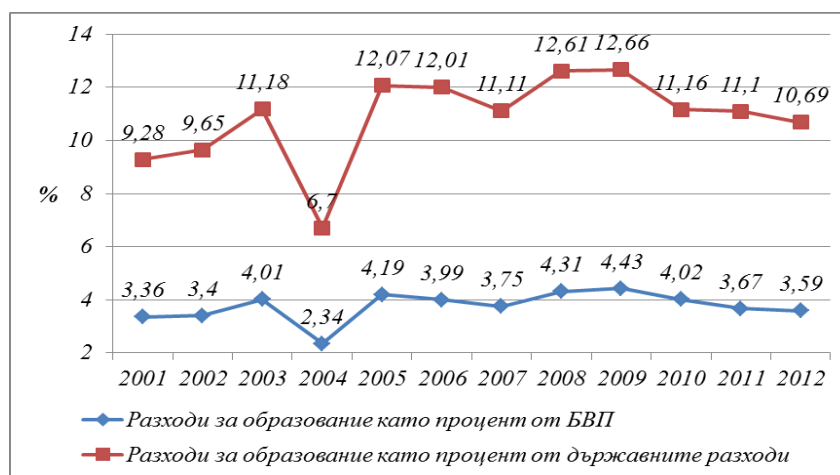
В българската практика все още е слабо разпространено съвместното разработване на учебни планове и програми с представители на бизнеса, чиято основна цел е повишаване пригодността за заетост. Не е постигната и необходимата гъвкавост при създаването на разнообразни възможности

¹ По данни на http://ec.europa.eu/index_bg.htm

и форми за учене през целия живот и иновативност на програмите, съобразени с възрастовите характеристики на обучаваните (Министерство на образованието и науката, 2013).

Друг съществен проблем, на който следва да се обърне внимание, е този, свързан с недостатъците на действащия модел за финансиране. Основният начин на финансиране в България чрез отпускането на субсидии за държавните висши училища е дълбоко остарял метод, с който се бележи сериозно изоставане от страните–членки на ЕС. Основните модели на финансиране на висшето образование са: 1) модели, основани на резултатите; 2) модели, основани на търсенето; 3) модели, основани на студентски заеми (Николов, 2013).

С цел повишаване на средствата за финансиране на висшето образование и наука, както и на ефективността от използването им, чрез прилагане на модел за финансиране е необходимо изпълнението на дейности и мерки, свързани с повишаване размера на финансовите средства за висше образование и научни изследвания като дял от БВП, прекратяване утвърждаването на прием за професионалните направления с най-ниски резултати, диференциране на финансирането според качеството и реализацията във всяко професионално направление, въвеждане на нови модели за определяне на нормативи за издръжка на обучението на един студент на реалната стойност на обучението по професионални направления, диференциране начина на предоставяне и размера на студентските стипендии, разширяване на източниците на финансиране на ВУ с възможности за технологичен трансфер (Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014–2020 г., 2014).

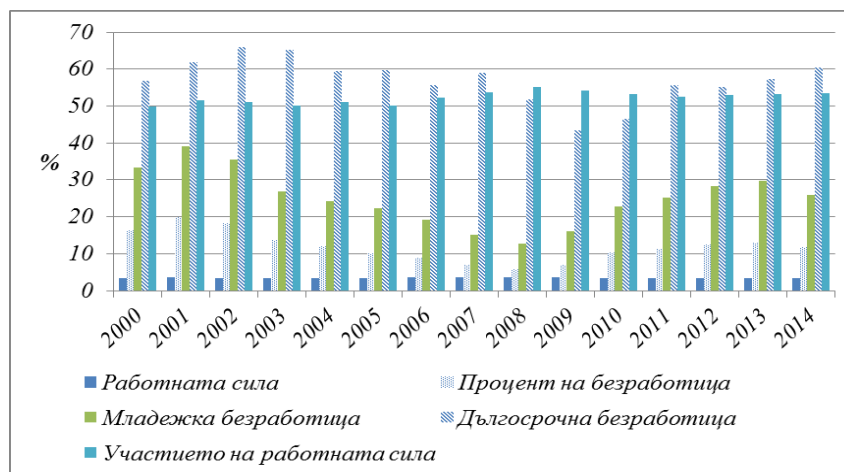
Фигура 5. Разходи за образование в България като процент от БВП и процент от държавните разходи²

² По данни на <http://www.theglobaleconomy.com/>

За последните четири години сумата на разходите като процент от БВП на страната бележи спад с около 1,97%, което е особено показателно при нарастващия брой на учащите се и обслужващите системата на висшето образование, увеличаващите се разходи за поддържането ѝ, както и намаляващото финансиране с обществени средства.

Подобряването на качеството и стойността на образованието е обвързано до голяма степен с размера на финансирането и разкрива предизвикателства в сферата, свързани с недостатъчно гъвкав механизъм за определяне на учебните такси, липсата на стратегически фактор, определящ размера на държавните субсидии към съответното висше учебно заведение, неоплозотворен потенциал на схемата за студентско кредитиране и др.

По данни на Световната банка за последното десетилетие общо работната сила е намаляла с 0,11% при доста по-значително намаление на коефициента на безработица и младежката безработица съответно с 4,6 и 7,4%.

Фигура 6. Динамика на работната сила и безработицата (общо, дългосрочно и при младежите) в България за периода 2000–2014 г.

Дълго време влошаващите се демографски условия, а именно ниската раждаемост и огромните емиграционните потоци доведоха България до определянето ѝ като „страна със застаряваща нация“. Сферата на висшето образование през последното десетилетие, характеризиращо се с голям брой студенти в хуманитарните и икономическите специалности и липсата на кадри с инженерно, педагогическо и медицинско образование, води до неуравновесеност на пазара на труда.

В условията на криза и икономически подем без никакво съмнение зависимостта „висше образование – безработица“ има еднопосочни ефекти. Безспорен е фактът, че безработицата изпреварва заетостта с изключително високи темпове. През 2015 г. от общия брой население на България – 7,154

млн. души, икономическо активното население обхваща 69,3%. В сравнение с 2010 г.³, когато коефициентът на безработица достига 10,2%, то през 2015 г.⁴ се понижава до 9,1% от общото население на България. Относителният дял на заетите висшисти по данни на НСИ се движи от 27,23% през 2010 г. до 32,25% през 2015 г., която величина е далеч по-висока от относителния дял на специалистите с висше образование към икономически активното население. Относителният дял на безработните лица с висше образование през 2010 г. е 11,12% от общата съвкупност на безработните лица, докато през 2015 г. този дял се покачва до 13,21%.

В *заключение* могат да се изведат следните по-важни изводи:

- за повишаване на участието на населението в системата на висшето образование се налага усъвършенстване на схемите за финансиране, повишаване на ефективността и оптимизиране на използваните ресурси;
- прогресивно нарастващият брой на студентите поражда опасност от влошаване на качеството, поради тази причина е наложително създаването на системи за оценка на качеството, успеваемостта и ефективността на образователния процес;
- повишаване на степента на съответствие между образованието и потребностите на пазара на труда чрез създаване на по-тясно сътрудничество между учебните институции, работодателите и научните институции;
- подобряване на финансовата осигуреност чрез повишаване на разходите за образование и обучение, усъвършенстване на системата на кредитиране, обвързване на разходите в качеството на образованието и постигнатите резултати;

Използвани източници:

Ангелова, П. (2009). *Социална статистика*. Свищов, България: АИ "Ценов".

Ангелова, П. (2013). *Статистика* (Том 47). Свищов, България: АИ "Ценов".

Борисов, Б. (24 март 2014 г.). *Висшето образование в България /митове и реалност/*. Изтеглено на септември 2016 г. от <http://www.abv-alternativa.bg/news-article/vissheto-obrazovanie-v-blgarija-mitove-i-realnost-240.html>

³ Заетост и безработица – годишни данни 2010, НСИ.

⁴ Заетост и безработица – годишни данни 2013, НСИ.

- Весури, Х. (септември 1998 г.). Адекватност на висшето образование в променящия се свят. *Перспективи*, XXVIII(3).
- Европейска комисия. (23 март 2011 г.). *Доклад за напредъка по стратегията "Европа 2020"*. Изтеглено на ноември 2016 г. от http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/1_bg_annexe_part1.pdf
- (2012). *Европейското пространство за висше образование през 2012 г.: Болонският процес*. Брюксел: Изпълнителната агенция за образование, аудиовизия и култура (ЕАСЕА Р9 "Евридика").
- Закон за висшето образование. (27 декември 1995 г.). (*Обн. ДВ, бр. 112*). България.
- Институт Статистики Юнеско. (2013). *Международная стандартная классификация образования*. Изтеглено на ноември 2016 г. от <http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/iscsd-2011-ru.pdf>
- Министерство на образованието и науката. (2013). *Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 година*. Изтеглено на октомври 2016 г. от <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=880>
- Национална програма за развитие: България 2020*. (2014). Изтеглено на ноември 2016 г. от <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=765>
- Николов, А. (април 2013 г.). *Финансиране на висшето образование*. Изтеглено на 2016 ноември 2016 г. от http://ime.bg/var/images/higher_education_funding.pdf
- Панайотов, Ф., Атанасов, А., Василев, А., Вълев, Б., Сарандев, Б., Златев, В., . . . Баев, Т. (1999). *България: 20 век*. София, България: Книгоиздателска къща "Труд".
- Петков, П. (2014). Състояние и тенденции на висшето образование в България. *Социалните науки и икономиката (Взаимодействие и перспективи за сътрудничество)* (стр. 338-345). Свищов: АИ Свищов.
- Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2014–2020 г. (септември 2014 г.). София, България. Изтеглено на ноември 2016 г. от Министерство на образованието: <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=74&subpageId=143>